

УДК 340.141 (477): 398. (=161.2) (075.8)

О. Івановська, д-р філол. наук, проф.
КНУ імені Тараса Шевченка, КиївП. Івановський, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ**ПРАВOTВOPЧІСТЬ ЯК СКЛАДНИК ФОЛЬКЛОРНОГО ФЕНОМЕНУ**

У статті здійснено спробу простежити генезу власне української народної правотворчості на матеріалі уснословесних, акціональних (обрядових) текстів і джерел права. Утверджується думка про тяглість автентичної правничої традиції в Україні.

Ключові слова: звичай, звичаєве право, фольклорний жанр, галузі права, кодифікація.

Дослідження національної культури та етнокультурних відмінностей неможливе без детального аналізу основ державно-правових інститутів, ролі звичаєвих підвалів їх розвитку та функціонування. Велика частка сучасних законів ґрунтується на традиційних основах звичаєво-правового життя українців, що склалися ще в сиву давнину і слугують фундаментом правового співжиття в суспільстві. Процес прийняття законів складний та багатоступеневий і включає законодавчу ініціативу, обговорення закону, санкцію закону та подальше його обнародування. В історичних пам'ятках збереглася інформація про те, якими саме звичаями керувалися люди від найдавніших часів і як у процесі їх побутування та поширення окремі з них закріплювалися у законодавчих документах, кодифікувалися у закони.

Значний масив звичаєвої культури закріпився в уснопоетичній творчості й обрядах, однак основний вірогідний фактологічний матеріал, фіксований письмово, надають джерела: літописи, статути, договори, збірники законів. Їх появу історики права відносять до епохи формування держави Київська Русь. Відтоді аж до утвердження на українських землях законів Російської імперії історію руського права можна поділити на кілька періодів: докняжий період, земсько-князівський період (середина IX ст. – друга половина XIV ст.), литовсько-польський період (до 1569 р.), козацько-гетьманський період (з XVII до другої половини XVIII ст.); московський період [6].

Основні риси докняжого періоду: а) панування місцевих і племінних звичаїв, їх варіативний, локальний характер; б) контролююча функція належить общині в межах її правового поля за відсутності єдиної князівської влади.

Окремі союзи й общини, на які подрібнювалися слов'янські племена, при загальній їхній міжсоюзній роздробленості й ворожості мало залежали одне від одного, відзначались автократичним характером, внутрішньою міцністю і солідарністю інтересів та зв'язків усіх членів кожного союзу зокрема. На тій самій підставі звичаї, що розвивалися в окремих союзах і общинах, могли мати юридичну силу лише всередині цих общин. Спільні норми та правила, що визначали б зовнішню взаємодію різних спільнот, не виявляли особливого конструктивного характеру. З іншого боку, міжсоюзні стосунки в давніх слов'ян, як і в усіх народів, що стояли на перших щаблях історичного розвитку, були настільки недоскональними, що "лише той міг мати право, той вважався особою правомочною, хто належав до союзу – поза союзом він був ніким" [11, с. 7].

Звичаєве право слов'ян проявлялося в різноманітних формах. Найдавнішими з них можна вважати неverbальні юридичні символи – символи права, за О. Калмиком, – наприклад, дерен як символ передачі землі у власність, схрещені на грудях руки убивці як символ прилюдного визнання своєї провини, меч і лук як символи досягнення юнаком повноліття [7, с. 3]; та verbальні юридичні символи – фразеологізми, приказ-

ки, прислів'я. Verbальні юридичні символи фразеологічного характеру відображають народну правосвідомість. Прислів'я – результат трансформації в сталі юридичні формули – вживалися для означення певних правничих дій і понять. Наприклад, формула "Куди плуг, соха і коса ходили" вживалася для визначення меж земельного володіння; "Знав, що робиш, знай, що буде" – відповідальність за скоєння злочину; "Великій ваді немає розради" – тяжкий злочин, що не підлягає виправданню, та ін. [13, с. 16].

Та й, власне, в усіх жанрах фольклору почасти збереглася інформація правничого характеру, яка часто передавалася за допомогою алегорії. Так, в українській народній казці "Про лиху невістку" йдеться про вимогу дружини до чоловіка, щоб завіз стару матір до лісу (за фольклорними матеріалами, зібраними Ганною Барвінок). Алегоричний мотив спрощення старої людини до лісу відображав архаїчний звичай пошанування духів померлих предків, які, за народними уявленнями, "заселяли" неокультурений простір (гай, яр, болото, ріка, море-океан тощо). За дотриманням цієї звичаєвої норми стежили члени родини та громади.

На думку дослідників казкового епосу (В. Проппа, Є. Мелетинського, Л. Дунаєвської), казка й легенда як найдавніші прозові жанри відображають інститути права, заборони, що існували в реальному світі, алегорично їх інтерпретуючи. ґрунтовно дослідженими є онтологічний, художньо-поетичний, міфологічний аспекти розвитку цих жанрів. Однак незаперечним є те, що, не претендуючи на достовірне відображення дійсності, казка й легенда оперують знайомим реальним матеріалом (звичаями, обрядами, стереотипами поведінки) і розчиняють їх у кодових системах жанру. Ситуації, в які потрапляють герої епічних текстів, співвідносяться з певною системою соціально визнаних правових норм. Відтак актуальним залишається дослідження транслятивної функції казки та легенди в царині звичаєво-правових реалій. Наприклад, злочин і покарання як визначальні поняття кримінального права у verbальних фольклорних жанрах конституюють композицію твору: від експозиції до кульмінації, від кульмінації до розв'язки. Злочин у казках "Про Марку", "Кара за вбивство", "Кара за дитину" є видом суспільно-небезпечного діяння, сутність і характер небезпечності якого для суспільства визначають не лише міру покарання, але й відображають міфологічні витоки моралі та права, віру у вищий, не залежний від людини суд: "Вбив його (син-одинак убив батька – авт.), а тіло його заніс у гушавину, прикривши сухим листом, і знову йде до гайдамаков, і просить, щоб його прийняли до своєї компанії. А гайдамаки кажуть: "Йди, переночуй коло його тіла, та не спи, послухай, що там будуть говорити"... От коло опівночі чує він голос батьків: "Бог би його покарав за те, що він у мене, старого, короткий вік одняв". А з неба рече: "Кара йому прийде через сорок літ..." [8, с. 141–142].

Дослідники архаїчних культур відзначали, що, за уявленнями давніх людей, біди випадали на їхню долю

внаслідок втручання предків та інших міфічних сил незалежно від того, були люди моральними чи ні: це була покара за порушення табу. "Предки, – підкреслював англійський етнограф М. Форте, – не карають за зіпсованість і не нагороджують за чесноти. Так, вбивство ... мало бути покутуване ритуально, незалежно від того, було воно умисним чи не умисним. Це зумовлювалося не тим, що убити людину – зло, але тим, що грішним є осквернення землі людською кров'ю та порушенням вищого закону родинної єдності". Інакше кажучи, небезпека крилася в порушенні табу, а не етичної норми. Карався не аморальний вчинок, а акт, що порушує гармонію взаємозв'язків між общиною і міфічним світом, гармонію самої общини. Система табу в першу чергу була покликана слугувати громадї захистом від магічних упливів. Значної кількості заборон дотримувалися саме для того, щоб унеможливити подібні впливи.

У суспільній свідомості табу відіграло роль попереджувального сигналу, що дозволяв людям вибудувати свої стосунки з довкіллям без остраху невірно порушити первісний порядок і спричинити конфлікт з міфічним світом. Водночас заборони були сталими умовами, дотримання яких гарантувало безпеку особистості, усьому общинному колективу. Зокрема, такою була функція заборон, що регулювали статеві стосунки. Табу на шлюб поза межами племені, наприклад, відіграло значну роль у підтриманні сталості племені. Воно попереджувало небезпеку порушення зв'язків між поколіннями живих і померлих. Табу застерігало від учинків, які могли розглядатися як "ритуал навпаки", і з цієї причини вважалися найнебезпечнішими. Так, для багатьох архаїчних народів, наших предків зокрема, діяла заборона на здійснення статевого акту в лісі, серед дикої природи, проте він був складником землеробських обрядів, бо уявно сприяв плодючості землі.

У піснях, переказах, віщуваннях спостерігається дивна цілісність сакрального, правничого та мистецького смислів. Як зауважує Ф. Буслаєв, "...мова, міфологія, поезія, право, звичаї перебувають у найтіснішому неперервному зв'язку між собою... Поезія була для народу первісної епохи вираженням не лише міфу та язичницького обряду, але й судового порядку; тому в римлян *сартен* мало значення судового вислову, закону; так само й слов'янське віщування, крім чарів поезії, мало зміст юридичний" [1, с. 6].

Зокрема, правничий зміст віщувальних полягав у беззастережному виконанні рішень, прийнятих за пророцтвами та віщуваннями. У стародавніх слов'ян віщання (віщування), пророцтва відбувалися публічно на племінних сходах і були спочатку складником культового ритуалу, в якому основними фігурами спершу були волхви, які наділялися, за уявленнями давньої людини, надлюдськими здібностями і вважалися посередниками між людьми і богами. За їхньою допомогою, часто ще й шляхом жеребкування, вирішувалися всі важливі питання для конкретного індивіда й народу загалом: дізнавалися, хто злочинець, розв'язували спірні сімейні питання, обирали юнаків до війська, призначали вдалий час для військового походу. Жереб визначав вибір дружини: "...кинув Всеслав жереб на дівичю собі любу" ("Слово о полку Ігоревім"). Зразки віщувальних часто згадуються в давніх слов'янських легендах. Так, чеська легенда свідчить про вдале віщування князівни Любуші, яка пророкувала майбутню велич Праги [2].

За науковими гіпотезами, виникнення релігійних уявлень зумовило з'яву мононорми (у науковий обіг термін увів російський вчений О. Першіц) – обов'язкових правил поведінки, в яких ще не диференціювалися різні норми соціальної регуляції: моралі, права,

етикету, релігії. У межах мононорми тісно переплелися моральні, релігійні, міфологічні уявлення і правила. Лише в період розкладу первісного суспільства відбувається диференціація на релігію, право, мораль. Мононорми були покликані зберегти рівновагу між соціальним і міфічним світами, забезпечити гармонію їх взаємодії. Отже, заборони (як вияв табу) – особисті, сімейні, родові – фіксують народнопоетичні тексти. Створюючи запутану і не досить зрозумілу сучасній людині систему заборон, архаїчна суспільна свідомість не апелювала до загальних принципів, а відповідала на конкретні потреби особистості чи общини за конкретних обставин. Хоча кожне табу завжди було вмотивоване, воно не набувало загального значення, а за природою своєю було індивідуальним.

Тривалий час дотримання норм, в основу яких покладено міфологічні уявлення, формувало узвичаєну поведінку, звичай. Його виконання забезпечувалося засобами громадського впливу на порушника (наприклад, позбавлення вогню, води, їжі, вигнання з роду, страта тощо) або мовчазним схваленням заходів, застосованих до кривдника скривдженим, його рідними або членами роду (кровна помста). Із виникненням держави дотримання звичаю стало забезпечуватися державним примусом. Звичай відрізняється від закону анонімністю та часовою невизначеністю. Звичай є формою народної правосвідомості. Правовий звичай є найдавнішим джерелом писаного права. Л. Леві-Брюль зазначав, що немає необхідності у багаторазовому повторенні будь-якої дії, щоб вона стала обов'язковою. Вона може набувати внутрішнього правового характеру, навіть якщо практика не знає аналогічних прецедентів. Досить, щоб цей вчинок конформувався у свідомості групи. Тому розпізнавальною рисою звичаєвого права, єдиного джерела права додержавного періоду, є його неписаний характер та публічність.

Найбільш характерною рисою етнічних звичаїв є те, що в них етнічна творчість відтворюється колективно в побутових діях, які об'єднують окремих людей у єдину спільноту. Звичасві рефлексії архаїчного права найбільшою мірою містить казковий епос, українські балади, прислів'я та приказки. Деякі з них увійшли до "Руської Правди". На думку сучасної російської дослідниці проблематики етнічного звичаєвого права І. Ломакіної, етнічні правові звичаї – це типізовані правила поведінки (інститути), які мають інтерсуб'єктну природу: вони, з одного боку, відображають індивідуальні психічні адаптації людей, котрі живуть у соціумі, і це зумовлює їхню потребу у пристосуванні (стереотипи). З іншого боку, правові звичаї об'єктивні, бо умовно дистанційовані від людини й існують в автономному режимі: людина приходить у світ, в якому вони діють. З огляду на це переконані, що згадки про найархаїчніші правові звичаї фрагментарно збереглися до сьогодні завдяки народнопоетичним текстам та іншому не менш важливому механізму збереження інформації – акціональному текстові, яким був обряд, надаючи юридичної сили звичаю.

Земсько-князівський етап становлення звичаєво-правових відносин українців називають ще періодом "Руської правди". Цей період характеризується утвердженням єдиної (княжої) влади. На руському ґрунті виникає ідея держави, що й поклато початок політичному об'єднанню племен руського народу. Підпорядкування їх єдиній князівській владі зумовлювало виконання розпоряджень цієї влади. Поруч з місцевими й племінними звичаями поступово зароджується система спільних юридичних правил та настанов [4]. Ідея права, що існувала до цього часу лише в общині, розповсюджується на всі племена, які підпорядковуються загальній владі.

У IX ст. виникли дві окремі незалежні держави: слов'янська Київська Русь і слов'яно-фінська Новгородська. У договорах із греками є свідчення того, що на ранніх етапах розвитку руської державності вже виникла й функціонувала своя система права, яка називається "закон язика нашого" – "Закон руський", що охоплює питання кримінального, спадкового, сімейного права [3, с. 21]. Зміст "Олегових угод" засвідчує сталість державного устрою Київської Русі, очолюваної великим князем, який зреалізовував право зовнішніх стосунків, спираючись на верхівку бояр; прагнення Візантії та Русі до тривалих мирних взаємовідносин; розмежування суспільства на багатих і бідних та їхнє різне правове становище; високу оцінку візантійськими колами хоробрості й майстерності руських дружинників; досить високий рівень права успадкування на Київщині, що вже тоді розрізняло успадкування за звичаєм і за заповітом [2, с. 28 – 31, 40].

У добу княжіння Ольги (946–947 рр.) були проведені адміністративно-судові реформи, суть яких полягала в узаконенні системи погостів – адміністративних, фінансових і судових центрів, у нормуванні повинностей, "уроку" і "статутів", якими керувалися представники влади на місцях при стягненні данини та судочинстві ("Статути" Ольги).

У добу князювання Володимира (980–1015 рр.) відбулося запровадження християнства та прийняття церковних законів, які в систематизованому вигляді склали "Устав Володимира Мономаха", що, зокрема, переслідував дотримання давніх обрядів і язичницьких звичаїв, а також знахарство, ворожіння, чаклунство.

За часів князювання Ярослава була укладена "Руська Правда" у вигляді письмового зведення законів і звичаєвих норм русів. "Руська Правда" втілює перший досвід уніфікації та систематизації правових норм давньоруської держави. Розширена редакція "Руської Правди" (Правда Ярославичів) об'єднала вже систематизовані правові норми, що набули чинності за доби Ярослава Мудрого (коротку "Правду"), із "Уставом Володимира Мономаха". У ній уперше викладені загальні правові гарантії у вигляді охорони й зміцнення земського миру, що їх бракувало в докняжій часи. "Руська Правда" разом зі створенням загальнообов'язкових юридичних норм, із поширенням ідеї права на всі племена й союзи, котрі визнавали над собою єдину князівську владу, поклала початок і основи юридичного порядку, що відповідав умовам спільного життя людей на цьому історичному етапі. У "Руській Правді" знаходимо лише свідчення про обмеження прав холопів та кабальних людей (закупів, рядовичів). Деякі узагальнюючі юридичні форми, формалізовані у прислів'я чи приказки, відображали стандартні ситуації, що виникали в судах. Наприклад, вислів "Холопу на правду не вилазити" означав, що невільник не може бути свідком, вислів "І панові належить знати, що має правду він казати" стверджував рівність перед законом, а вислів "Скаржник – не суддя" визначав особливості процесуального характеру судочинства. Найбільш змістовні та влучні формули, що проголошувалися на суді, закріплювалися в пам'яті, принагідно повторювалися і після суду; з часом тексти компресувалися, відшліфовувалися, набирали ритмізованої поетичної форми і зрештою набували всіх художніх жанрових ознак паремій. Їх існує тисячі, вони оздоблюють українську мову лаконічними, влучними виразами, а їхній зміст зберігає для дослідників українського звичаєвого права невичерпне джерело пізнання принципів правосвідомості українського народу.

Давні українці йменували звичай словами "закон", "правда", "право". "Руська Правда" не була законом у сучасному розумінні цього поняття, оскільки термін "закон" у давнину вживався на позначення моральних ка-

тегорій. Значення слова "правда" відрізнялося у сферах ужитку. У розмовно-побутовому стилі слово "правда" означало справедливість і за семантикою було протилежним до слова "кривда". Крім того, дихотомія "правда – кривда" – центральний концепт слов'янської міфології. У правничій сфері лексема "правда" використовувалася паралельно з лексемою "право", створюючи синонімічну пару. Тому "Руська Правда" могла бути названа "Руське Право". Поширення дії закону як норми обов'язкової поведінки людей під страхом владного примусу призвело до семантичного ототожнення термінів "правда" й "закон" [10].

Другий етап становлення руського права позначився якісними змінами в діяльності віча як найвищого органу державного самоврядування. На відміну від попередніх форм, коли воно було зібранням племені, починаючи з IX століття, віче набуває суто юридичного змісту. Ідея всенародної участі у вічі зберігається, однак феодалні суспільні відносини позначаються і на правових можливостях його громадян. Унаслідок матеріальної залежності були обмежені в правах певні суспільні верстви: напіввільні закупи та люди невольні – раби. Не беруть участі в ухваленні рішень віча жінки та неповнолітні. Етимологія слова "віче" походить від дієслова "віщати". Юридичні промови на публічному зібранні оформлювалися в особливий жанр – "віщба" або "віщування", "пророцтво", "сказання" юридичного змісту, юридична пісня. Витоки таких фольклорних утворів, очевидно, сягають пророцтв і ворожін волхвів, що мали місце ще в докняжій період формування правової культури українців.

Отже, до того як виникло писане право, в українських землях побутовало звичаєве право. Воно ґрунтувалося на моральній силі народних звичаїв, які впродовж століть зберігали свою сталість, історико-культурну й національну самобутність. Упродовж усього періоду пізнього феодалізму ні функціонування законодавства на українських землях, ні безпосередня діяльність судів не могли спростувати чинність звичаєвого права, хоча в окремих випадках воно суперечило політиці як гетьманської влади, так і царського уряду. Це пояснюється тим, що звичаєві норми громадської поведінки проникли у сфери регулювання суспільних відносин адміністративно-громадсько-карно-правового характеру й самого процесу судочинства. Вони обумовлювали систему органів самоуправління, впливали на встановлення порядку, прав і обов'язків громадян на місцях і враховувалися усіма без винятку кодифікаторами [5, с. 164] "древних добрих малоросійських обикновених и порядков" [9, с. 120].

Кодифікація права у XVIII столітті закріпилася у "Зводі прав, за якими судиться малоросійський народ" (1743) та "Екстракті малоросійських прав" (1767). Право власності у "Зводі..." потрактовувалося як право передавати, дарувати, відписувати, міняти й заставляти майно за власною волею і потребою; зобов'язання розрізнялися за договором і такі, що накладалися у випадку заподіяння шкоди. Норми кримінального права мали приватно-правовий характер, властивий традиціям звичаєвого права: визначення видів покарання за злочин відбувалося залежно від волі потерпілого. Передбачалися "проста" смертна кара (повішення, відрубання голови) і "кваліфікована" (четвертування, колесування, втоплення, спалювання). У "Зводі..." виокремлювалася галузь сімейного права. Однак старшина не бажала затверджувати цей юридичний документ, оскільки він урівнював у правах різні верстви суспільства. Старшина прагнула закріпити свій привілейований стан, тому вимагала повернення до Литовського статуту. Царський уряд не ратифікував "Звід..."; він є зібранням правничих намірів, джерелом вивчен-

ня українського права. У 1767 р. український правник О. Безбородько уклав "Екстракт малоросійських прав", який давав можливість не тільки визначити основні риси окремих галузей та інститутів українського права, але й усвідомити суспільно-політичні й економічні відносини, зокрема адміністративно-політичну та військову організацію українського суспільства, порядок вирішення земельних, цивільних та інших прав у судах та адміністративних установах, правове становище окремих груп українського суспільства [12, с. 55].

З ініціативи гетьманського уряду були створені "Процес короткий наказний, виданий при резиденції гетьманській" (1734) та "Суд і розправа в правах малоросійських" (1758). Останній документ було розроблено за дорученням гетьмана К. Розумовського. Хоча ці збірники також не набули визнання царським урядом, але безпосередньо застосовувались у судовій практиці як посібники для працівників судових та адміністративних установ; у них простежується тенденція до збереження місцевих звичаєвих норм при розгляді судових справ.

XIX ст. відзначається суспільно-політичними змінами в житті України, а саме залученням більшості українських земель до складу Російської імперії, що вимагало систематизації та уніфікації різних правових систем на всій території держави. Систематизацію права в Україні проводила комісія на чолі з графом П. Заводовським. Результатом роботи комісії було "Зібрання цивільних законів, що діють в Малоросії", відоме під назвою "Зібрання Малоросійських прав" (1807). Джерелом "Зібрання..." були: Литовський статут (515 покликань), "Зерцало Саксонів" (457 покликань), право Хелмінське (224 покликання), магдебурзьке право (58 покликань) та "Порядок прав цивільних". У "Зібранні..." було систематизовано правові норми, що визначали основні риси цивільного, сімейно-шлюбного та права спадщини. Фактично "Зібрання..." було першим проектом цивільного кодексу України.

Цивільно-правові відносини на Правобережній Україні відобразив "Звід місцевих законів західних губерній" (1830–1833). Його упорядники прагнули підпорядкувати місцеве звичаєве право імперському законодавству. Указом сенату від 25 червня 1840 р. було скасовано чинність норм Литовського статуту на Правобережній Україні, а 4 березня 1843 р. – на Лівобережній Україні. Основною причиною скасування було прагнення царизму русифікувати українське населення, запровадивши судочинство російською мовою та поширивши чинність російського законодавства на українські землі. З 1842 р. на територію України поширилася дія "Зводу законів Російської імперії"; із цього часу призупинився розвиток національної української правотворчості.

Е. Ивановская, д-р філол. наук, проф.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ
П. Ивановский, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ПРАВОВОТВОРЧЕСТВО КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ ФОЛЬКЛОРНОГО ФЕНОМЕНА

В статье совершена попытка проследить генезис украинского народного правотворчества на материале устнословесных, акциональных (обрядовых) текстов и источников права. Утверждается мысль о непрерывности аутентичной правовой традиции в Украине.

Ключевые слова: обычай, обычное право, фольклорный жанр, отрасли права, кодификация.

O. Ivanovska, Dr Hab., Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv
P. Ivanovskiy, Postgraduate Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

THE LAWMAKING AS A COMPONENT OF FOLKLORE PHENOMENON

The article is devoted to an attempt to trace the genesis of original Ukrainian folklaw-making national legal traditions on the material of folk, acting (ritual) texts and sources of law. Author confirms the idea of continuity of authentic legal tradition in Ukraine.

Key words: custom, common law, the folk genre, area of law, codification.

Отож, одним із актуальних джерел осягнення феномену української правотворчості залишається фольклорний текст як синкретичне явище, бо ж обряд, який первісно надавав чинності звичаю, вкупі з народнопоетичною інформацією, транслює і досі юридичні сенси, які сучасний обиватель уже не дешифрує, а радше сприймає в розважальній, естетичній площині. Аналіз юридичних джерел виявив певну закономірність: попри рецепцію правових положень інших держав, існує й автентичне українське право. В умовах "малого народу" великих імперій українське право було упосліджене, а його дослідники в усі часи – приречені на репресії та умисну дискредитацію результатів їхньої наукової праці (аж до знищення). Тому фольклорні матеріали залишаються тим джерелом не сфальсифікованої інформації, який може стати наріжним для вивчення й історії вітчизняного права.

Список використаних джерел

1. Буслаев Ф. И. Сочинения Ф. И. Буслаева. Сочинения по археологии и истории искусства : [в 3 т.]. Т. 2. Исторические очерки русской народной словесности и искусства. С 148 рис. в тексте / Ф. И. Буслаев. – СПб. : Отд-ние рус. яз. и словесности Импер. Акад. наук, 1910. – [4], 455 с.
2. Василенко М. П. Матеріали до історії українського права / М. П. Василенко // Збірник соціально-економічного відділу ВУАН. – К.: ВУАН, 1929. – № 11. – 60, 336 с.
3. Величко С. Літопис. Т. 1 / Самійло Величко ; [пер. з книжної укр. мови, вступ. ст. В. О. Шевчука]. – К.: Дніпро, 1991. – 371 с. – (Давньоруські та давні українські літописи).
4. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / [соч.] проф. М. Ф. Владимирского-Буданова. – 6-е изд. – СПб.; К.: Н. Я. Оглоблин, 1909. – [2], VI, VI, [2], 699 с.
5. Історія держави і права України : курс лекцій / [О. О. Шевченко і др.]; ред. В. Г. Гончаренко. – К.: Вентурі, 1996. – 288 с.
6. Історія України в документах і матеріалах. Т. 1 / [упоряд.] / М. Н. Петровський. – К., 1947. – 309 с.
7. Калмыков А. О символе права вообще и русского в особенности. – СПб., 1839. Калмыков П. Д. О символизме права вообще и русского в особенности: речь, произнес. в торжеств. собр. Импер. Санктпетерб. ун-та орд. проф., д-ром прав Петром Калмыковым марта 31 дня 1839 г. / Петр Калмыков. – СПб.: Тип. К. Крайя, 1839. – 93 с.
8. Легенди та перекази / упоряд. та прим. А. А. Іоаніді; вступ. ст. О. І. Дея та ін. – К.: Наукова думка, 1985. – 399 с.
9. Леп'яко С. А. Про природу станових привілеїв українського козацтва / С. А. Леп'яко // Проблеми української історичної мідієвістики. – К., 1990. – С. 89–98.
10. Памятники истории Киевского государства XI–XII вв.: сборник документов подготовлен к печати Г. Е. Кочиним / [предисл. Б. Д. Грекова]. – [Ленинград]: Соцэкгиз, 1936. – 219 с. – (Документы и материалы по истории народов СССР / Ленингр. гос. ун-т им. А. С. Бубнова, Ист. фак-т).
11. Срезневский И. И. Исследования о языческом богослужении древних славян / [соч.] И. Срезневского. – СПб.: Тип. К. Жернакова, 1848. – [4], 96 с.
12. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
13. Энгельман И. Е. О приобретении права собственности на землю по русскому праву / [соч.] Ивана Энгельмана. – СПб.: Тип. Н. Тиблена и К°, 1859. – XXXI, [2], 184 с.

Надійшла до редколегії 26.06.14